

Förintelsen i det israeliska historiemedvetandet

Av LARS M ANDERSSON

“Judar pratat fortfarande för mycket om vad som hände dem i samband med Förintelsen” är ett påstående som många européer instämmer i. När Anti Defamation League i en undersökning genomförd i tio europeiska stater år 2004 bad folk ta ställning till detta påstående instämde 57 procent av spanjorerna, 56 procent av tyskarna och österrikarna och 52 procent av schweizarna. I övriga länder ansåg mellan 30 och 45 procent av de tillfrågade att det förhöll sig på detta sätt. Resultaten kan sannolikt till viss del ses som en reaktion på det ökade intresset från officiellt håll för Förintelsen, med införandet av Förintelsens minnesdag den 27 januari som tydligast symboliskt uttryck.

Just åminnelsen av Förintelsen står i fokus i Mikael Tossavainens avhandling *Heroes and Victims. The Holocaust in Israeli Historical Consciousness*, nyligen framlagd vid historiska institutionen i Lund. Han studerar dock inte Förintelsens minnesdag utan den av Knesset 1959 instiftade helgdagen till åminnelse av Förintelsen och hjältemodet, eller rättare vad som skrivits i sju israeliska dagstidningar i omedelbar anslutning till denna minnesdag, åren 1959 till 2005.

Syftet med undersökningen är att analysera Förintelsens plats i det israeliska historiemedvetandet genom att undersöka hur denna har förståtts, tolkats och framställts i den israeliska historiekulturen, liksom hur det israeliska historiemedvetandet har förändrats över tid. Mera precist handlar det om att analysera hur Förintelsen förståtts, tolkats, använts och framställts av och i olika sektorer av det israeliska samhället och hur detta avspeglas i vad som skrivs i den israeliska dagspressen i anslutning till åminnelse dagen för Förintelsen och hjältemodet. Ett ytterligare syfte med studien är att undersöka huruvida det är meningsfullt att tala om *ett* israeliskt historiemedvetande, och, om så är fallet, diskutera hur det bäst kan avgränsas och förstås.

Tossavainen har identifierat fyra faktorer som var och en för sig eller i olika

kombinationer styr och påverkar det israeliska historiemedvetandet. Dessa faktorer är: sionistisk ideologi, judisk tradition, israeliska erfarenheter och det internationella samfundet och dess perspektiv på Förintelsen.

Från hjältar till offer

Det kanske viktigaste resultatet av undersökningen är att Tossavainen kan visa på en tydlig förskjutning från ett fokus på hjältarna i Förintelsen – framförallt de som gjorde uppror i Warszawagettot men även de som i egenskap av partisaner, soldater i de allierades arméer etc. bjöd nazisterna motstånd – till de värnlösa offren och vardagslivet i Förintelsens skugga, en förskjutning från en stor berättelse till många små, som också innebär en omdefiniering av hjältemod, från fysiskt mod och väpnad kamp till bevarande av medmänsklighet, mänsklighet, anständighet och religiösa traditioner under omänskliga förhållanden. Auschwitz, inte Warszawagettot blir den viktigaste symbolen för Förintelsen. Fokuseringen på hjältemodet under 1950- och 1960-talen förklarar författaren dels med erfarenheterna från det krig som den nya staten utkämpat mot sina arabiska grannar, dels med den sionistiska ideologins dominerande ställning; de som slogs mot nazisterna med vapen i hand agerade på ett sätt som motsvarade de sionistiska idealen, de agerade ”israeliskt” snarare än ”judiskt” och kämpade på samma sätt som de israeliska soldaterna i självständighetskriget 1948.

Det var hjältarna från upproret i Warszawagetto som räddat det judiska folkets ära och som skulle komma ihåg medan den stora majoritet ”som gått likt får till slakt” i stort sett förtegs. Författaren visar också hur viktiga händelser i den judiska historien länkades till varandra; Warszawagettoupproret och självständighetskriget förbands t ex i det israeliska historiemedvetandet med Masada – den judiska ”garnison” som hellre än att

kapitulera för den romerska övermakten valde att begå kollektivt självmord. Han visar också hur åminnesdagen för Förintelsen och hjältemodet i den israeliska kalendern kopplas samman dels med åminnesdagen för de stupade israeliska soldaterna och med självständighetsdagen, dels med påskfirandet och dessutom med upproret i Warszawagettot. Tossavainen uppmärksammar vidare en intressant skillnad mellan vänsterpressen, i synnerhet *Al Ha-Mishmar*, och den nationalreligiösa *Ha-Tzofe* i synen på kvinnliga hjältar. I det (socialistiska) sionistiska projektet var en viktig ambition att förändra de traditionella könsrollerna och skapa jämställdhet mellan könen. Detta kommer i historiekulturen till uttryck i att de kvinnor som deltog i väpnade revolter i getton och koncentrationsläger, slogs tillsammans med partisanförband etc. lyfts fram vid sidan av de manliga hjältarna och framställs som förebildliga.

Då och där blir här och nu

Omsvängning inleddes med Eichmannrättegången i Jerusalem 1961 och slog igenom på allvar som en följd av sexdagarskriget 1967 och oktoberkriget 1973. Med Eichmannrättegången fick de överlevande från Förintelsen, som inte varit aktiva motståndskämpar, för första gången en plattform. Deras berättelser nådde därigenom ut till en israelisk allmänhet, som nu också var beredd att lyssna. Denna nyväckta beredvillighet att ta till sig de överlevandes berättelser hängde i sin tur samman med erfarenheterna av de båda krigen och den försvagning både av det dittills förhärskande etatistiska perspektivet och av det sionistiska projektets legitimitet, som krigen medfört. Den avgörande skillnad mellan *då och där*, dvs. judarnas värmlöshet i 1930- och 1940-talens nazistkontrollerade Europa, och *nu och här* – den trygga tillvaron i en egen stat med en egen armé efter 1948 – som betonades i den sionistiska ideologin, uppfattades till följd av erfarenheterna 1967 och 1973 inte längre som självklar, eller ens rimlig. Istället jämfördes *då och där* med *här och nu* och det framhölls att Israels situation var lika utsatt som judarnas varit under Förintelsen; Israel hade blivit världens jude.

Därmed blev en identifikation med offren möjlig och så småningom självklar. Till denna

utveckling, som alltså innebar att de värnlösa offren lyftes fram på hjältarnas bekostnad, bidrog också omvärldens föregivna likgiltighet för Israels öde liksom de så kallade antisionistiska kampanjerna som Sovjetunionen och dess satellitstater bedrev och som utmynnade i den famösa FN-resolutionen – nu upphävd – som jämställde sionism och rasism samt att Polen bröt förbindelserna med Israel och avskedade och utvisade medborgare med judiskt påbrå. Omvärlden kom alltså att betraktas som likgiltig eller fientlig, ett synsätt som särskilt betonades i högerpressen. Även detta kan, menar författaren ses som ett uttryck för att den traditionella sionistiska tolkningen förlorat mark. Enligt den sionistiska ideologin skulle nämligen inrättandet av en egen stat medföra att den judiska staten blev en stat bland andra, att förhållandet till andra folk och stater skulle normaliseras och antisemitismen försvinna. Hur omvärlden upplevdes agera påverkade också historieskrivningen; ju mer likgiltig eller negativ omvärlden ansågs vara desto mera negativ blev skildringen av omvärldens agerande under den nazistiska eran.

Fredsprocessen

På motsvarande sätt ljusnade bilden av omvärldens agerande som en följd av dess tilltagande intresse för Förintelsen från 1980-talet och framåt och som en konsekvens av fredssluten med Egypten och Jordanien och den begynnande fredsprocessen med palestinierna. Under hela perioden från 1959 till 2005 uppmärksammas dock ”de rättfärdiga bland nationerna”, dvs. icke-judar som riskerade livet genom att på olika sätt bistår judar i det nazistkontrollerade Europa. Tilläggas bör att hjältemodet och hjältarna kommit tillbaka efter den andra intifadan, inte minst i den nationalreligiösa *Ha-Tzofe*, som under 1950- och 1960-talen visade föga intresse för vare sig krig eller hjältemod. Ett skäl till denna tidnings förvandling från duva till hök är, hävdar författaren, att krigen 1967 och 1973 innebar att platser av central betydelse i den judiska historien och traditionen såsom Hebron och östra Jerusalem med tempelberget och klagomuren kom under israelisk kontroll.

För att återvända till förskjutningen i fokus från hjältarna till offren och Förintelsen, konstaterar författaren att en bidragande orsak

också var kommunismens fall. I och med att staterna i Öst- och Centraleuropa blev demokratier blev det möjligt för israeler att besöka Förintelsens minnesplatser. Den ökade koncentrationen på offren har också, konstaterar Tossavainen, inneburit att den värld som förintades har kommit att uppmärksammas allt mer. Under 1950- och 1960-talen var det huvudsakligen *Ha-Tzofe* som skildrade den traditionella judiska världen men under de senaste decennierna har den uppmärksammas även inom den övriga pressen. Till denna utveckling har givetvis de förbättrade möjligheterna för israeliska medborgare att resa i Öst- och Centraleuropa bidragit men även här spelar upphävandet av dikotomiseringen mellan *där och då* och *här och nu* en viktig roll. De sionistiska ideologerna hade inte mycket till övers för diasporan; sionismen innebar ett negerande av exilen och exilerfarenheten. Detta betydde att den kultur som försvann i och med Förintelsen inte ägnades någon uppmärksamhet. När offren hamnade i fokus och den traditionella sionistiska bilden av såväl dåtiden som nutiden ifrågasattes blev situationen en annan; nu blev det möjligt att inte bara sörja offren utan också den värld som gått förlorad.

Lärdomarna av Förintelsen

När det gäller lärdomarna av Förintelsen har författaren iakttagit tre huvudsakliga sådana: den *statssionistiska* lärdomen, *säkerhetslärdomen* och den *universella lärdomen*. Den statssionistiska lärdomen utgår från en tydlig dikotomisering mellan *där och då* och *här och nu*. Sensmoralen är att det judiska folkets situation dramatiskt förändrats med staten Israels tillkomst. Denna lärdom kommer till uttryck i ett ideologiskt historiebruk, där framtiden betonas och det framhålls att det judiska folket måste lämna det mörka förflutna bakom sig. Förintelsen framhålls som det yttersta exemplet på faran med diasporatillvaron men samtidigt kännetecknas denna lärdom av optimism; i och med staten Israels tillkomst kommer det judiska folket att bli ett folk bland andra, Israel en stat bland andra stater och antisemitismen att klinga av. Författaren framhåller att säkerhetslärdomen var vanligast under den första delen av undersökningsperioden men att den kom att undermineras av den historiska utvecklingen som med eftertryck

demonstrerade att skillnaden mellan *då och där* och *här och nu* var en schimär.

I säkerhetslärdomen betonas just kontinuiteten mellan *då och där* och *här och nu*; det som *då* drabbade judarna i förslingringen kan nu drabba Israel om israelerna inte ser upp. Denna lärdom kommer till uttryck i ett uttalat politiskt historiebruk, i förespråkandet av en bestämd politik. Säkerhetslärdomen återfinns under hela perioden från 1959 till 2005 men är vanligast i samband med krig och konflikter – sexdagarskriget 1967, oktoberkriget 1973, invasionen av Libanon 1982 och de båda intifadorna i slutet av 1980-talet respektive i början av 2000-talet. Den israeliske politiker som kanske flitigast använt Förintelsen i politiskt syfte är Menachem Begin, som bland annat försökte legitimera inmarschen i Libanon med hänvisning till säkerhetslärdomen. Begin och andra på den politiska högerkanten gjorde Förintelsen till ett slagträ i den inrikespolitiska debatten, inte minst genom att jämställa diverse ledare i arabvärlden med Hitler. På senare tid har högerpressen, främst *Jerusalem Post* och *Ha Tzofe*, återopat säkerhetslärdomen för att varna för eftergifter till palestinierna.

Den universella lärdomen handlar om Förintelsens allmängiltighet och dess följder för hela mänskligheten, inte bara för judarna. Ondskan framställs här inte som något specifikt nazistiskt utan som ett universellt problem och det understryks att det visserligen var judarna som drabbades av Förintelsen men samtidigt betonas att andra folk kan drabbas på samma sätt om inte samhället lyckas tygla den destruktiva potential som finns inom alla folk. Denna lärdom, som alltså uttrycks i ett slags moraliskt historiebruk, förekommer under hela undersökningsperioden men blir vanligare under 1990-talet. Den uttrycks främst i den liberala *Haaretz* och i vänsterpressen och innehåller en varning mot ett snävt nationalistiskt bruk av Förintelsen och mot en monopolisering av offerrollen. Författaren menar att detta bruk kan ses som en följd dels av det ökade inflytandet från internationella historiekulturella produkter i vilka den universella lärdomen av Förintelsen lyfts fram, dels som en konsekvens av den större känsla av trygghet som infann sig inom den israeliska minnesgemenskapen under 1990-talet till följd av kommunismens fall och framstegen i fredsprocessen. Sannolikt skall detta

historiebruk också ses som en reaktion mot de politiska högerkrafternas uttalat politiska, nationalistiska, bruk av Förintelsen.

Omdöme

Mikael Tossavainens studie av det israeliska historiemedvetandets förändringar under det senaste halvsekle är en utomordentligt spännande undersökning. Framställningen är välskriven, om än illa korrekturläst. Tossavainen rör sig synnerligen hemtamt i den israeliska historiekulturen och har sina källor i ett säkert grepp. Tolkningarna är uppslagsrika och övertygande. Det finns ett driv i framställningen, som inte är vanligt i svenska avhandlingar i historia. Detta innebär emellertid inte att studien är invändningsfri. Dispositionen fungerar inte helt tillfredsställande, vilket resulterar i en hel del onödiga upprepningar, ibland på samma sida. Möjligen hade en kronologisk framställning varit att föredra, istället för den tematiska med kronologiska inslag som nu har valts. För en kronologisk uppläggning talar inte minst den periodisering av förändringarna i det israeliska

historiemedvetandet som är studiens huvudresultat.

Jag menar vidare att författaren borde ha redovisat upplagestatistik etc. för de i studien ingående tidningarna. Vidare hade det varit önskvärt med explicita frågeställningar, en betydligt tydligare metod- och källdiskussion, tydligare resultatmarkeringar i förhållande till tidigare forskning och en mera ingående diskussion av hur de fyra förklaringsfaktorerna – den sionistiska ideologin, den judiska historien, den israeliska erfarenheten och den internationella utvecklingen – skall förstås och hur de förhåller sig till varandra. Jag anser också att författaren borde ha diskuterat begreppet historiemedvetande mera ingående, i synnerhet som dess användbarhet har ifrågasatts av flera forskare.

Dessa invändningar till trots är *Heroes and Victims* en bra avhandling, som lovar gott inför framtiden. Det är bara att gratulera Mikael Tossavainen till ett ovanligt väl genomfört avhandlingsarbete, Klas-Göran Karlsson och projektet "Förintelsen i den europeiska historiekulturen" till ännu en mycket intressant bok och Historiska institutionen i Lund till ännu ett lyckligen slutfört avhandlingsprojekt.

Lars M Andersson är universitetslektor vid Historiska institutionen i Uppsala och medlem i Svenska Kommittén Mot Antisemitism

Fotnot: Mikael Tossavainen författade 2003 rapporten "Det förnekade hatet - Antisemitism bland araber och muslimer i Sverige" för Svenska Kommittén Mot Antisemitism.